

<http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2015.49>

Acta Borussica. Neue Folge, 2. Reihe: *Preußen als Kulturstaat*, hrsg. v. der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften unter der Leitung v. Wolfgang Neugebauer, Abteilung I: *Das preußische Kultusministerium als Staatsbehörde und gesellschaftliche Agentur (1817–1934)*:

Bd. 1.1: *Die Behörde und ihr höheres Personal. Darstellung*, mit Beiträgen v. Bärbel Holtz, Rainer Paetau, Christina Rathgeber, Hartwin Spenkuch, Reinhold Zilch, Akademie Verlag, Berlin 2009, ss. 382, ISBN 978-3-05-004571-9;

Bd. 1.2: *Die Behörde und ihr höheres Personal. Dokumente*, ausgewählt u. bearb. v. Bärbel Holtz, Rainer Paetau, Christina Rathgeber, Hartwin Spenkuch, Reinhold Zilch, Akademie Verlag, Berlin 2009, ss. 420, ISBN 978-3-05-004572-6;

Bd. 2.1: *Das Kultusministerium auf seinen Wirkungsfeldern Schule, Wissenschaft, Kirchen, Künste und Medizinalwesen. Darstellung*, mit Beiträgen v. Bärbel Holtz, Christina Rathgeber, Hartwin Spenkuch, Reinhold Zilch u. einer Einleitung v. Wolfgang Neugebauer, Akademie Verlag, Berlin 2010, ss. 784, ISBN 978-3-05-004656-3;

Bd. 2.2: *Das Kultusministerium auf seinen Wirkungsfeldern Schule, Wissenschaft, Kirchen, Künste und Medizinalwesen. Dokumente*, ausgewählt u. bearb. v. Bärbel Holtz, Christina Rathgeber, Hartwin Spenkuch und Reinhold Zilch, Akademie Verlag, Berlin 2010, ss. 820, ISBN 978-3-05-004657-0;

Bd. 3.1: *Kulturstaat und Bürgergesellschaft im Spiegel der Tätigkeit des Kultusministeriums. Fallstudien*, mit Beiträgen v. Bärbel Holtz, Christina Rathgeber, Hartwin Spenkuch, Reinhold Zilch u. einer Einleitung v. Wolfgang Neugebauer, Akademie Verlag, Berlin 2012, ss. 424, ISBN 978-3-05-004926-7;

Bd. 3.2: *Kulturstaat und Bürgergesellschaft im Spiegel der Tätigkeit des Kultusministeriums. Dokumente*, ausgewählt u. bearb. v. Bärbel Holtz, Christina Rathgeber, Hartwin Spenkuch, Reinhold Zilch, Akademie Verlag, Berlin 2012, ss. 454, ISBN 978-3-05-004927-4.

Acta Borussica. Neue Folge, 2. Reihe: *Preußen als Kulturstaat*, hrsg. v. der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften unter der Leitung v. Wolfgang Neugebauer, Abteilung II: *Das preußische Kultusministerium in der politischen und sozialen Wirklichkeit*:

Bd. 4: *Geschichte der preußischen Denkmalpflege 1815 bis 1860*, bearb. v. Andreas Meinecke, mit einer Einleitung v. Wolfgang Neugebauer: *Denkmalpflege und Kulturstaat*, Akademie Verlag, Berlin 2013, ss. 627, ISBN 978-3-05-005969-3.

Bd. 5: *Finanzierung des Kulturstaats in Preußen seit 1800*, bearb. v. Reinhold Zilch, De Gruyter Akademie Forschung, Berlin 2014, ss. 532, ISBN 978-3-11-027745-6.

Bd. 6: *Preußens Zensurpraxis von 1819 bis 1848 in Quellen*, bearb. v. Bärbel Holtz, De Gruyter Akademie Forschung, Berlin 2015, ss. 1289 (2 Halbbände), ISBN 978-3-11-040913-0.

Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften i związany z nią zespół badaczy pod kierownictwem Wolfganga Neugebauera od kilkunastu lat wprowadza na niemiecki rynek wydawniczy kolejne tomy nowej serii „Acta Borussica” (Acta Borussica. Neue Folge), nawiązując do podjętego w 1892 r. wydawnictwa Gustava Schmollera pod tą samą nazwą. Kontynuowane aż po lata trzydzieste XX w. zawierało ono liczne monografie szczegółowych zagadnień dotyczących historii Prus, w szczególności obejmujących historię ustroju czy też problematykę gospodarczą. Przedsięwzięcie podjęte po kilkudziesięcioletniej przerwie przyniosło wprawdzie liczącą 12 tomów edycję protokołów rządu pruskiego (Staatsministerium), poczynając od roku 1817 po zniesienie tej instytucji w 1934 r.; pierwszy tom ukazał się w 2001 r., ostatni w 2004 r. Po krótkiej pauzie w 2009 r. ukazał się tom pierwszy kolejnego przedsięwzięcia badawczego i edytorskiego, obejmującego studia i wydawnictwa źródłowe do tematu, zakreślonego jako „Preußen als Kulturstaat”. Wspomniane *Die Protokolle des Preußischen Staatsministeriums 1817–1934/38* stanowią zatem serię pierwszą (1. Reihe), a *Preußen als Kulturstaat* serię drugą (2. Reihe) odnowionych „Acta Borussica”.

Rezygnując w tym miejscu z szerszych dywagacji dotyczących rozumienia pojęcia „Kulturstaat”, należy zaznaczyć, że projekt ten ogólnie odnosi się do analizy procesu obejmowania przez modernizujące się państwo i jego instytucje nadzoru nad poszczególnymi dziedzinami kultury i wzajemnymi oddziaływaniami między państwem a społeczeństwem. Owo zainteresowanie państwa dla kultury jako takiej nie było jednak w przeszłości Prus cechą nierozzerwalnie należąca do jego tradycji, przeciwnie niż działo się to w odniesieniu do funkcji wojskowych (Militärstaat) czy urzędniczych (Beamtenstaat). Znajduje to odzwierciedlenie w sferze pojęciowej, mowa bowiem nie o „Kulturstaat Preußen” na wzór „Militärstaat Preußen”, lecz o „Prusach jako państwie kultury” („Preußen als Kulturstaat”). Termin ten pojawił się zresztą na początku XIX stulecia, jako pierwszy użył go w 1806 r. Johann Gottlieb Fichte w tekście *Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters*. Wyznacznikiem momentu początkowego jest data powstania, na mocy rozkazu gabinetowego króla Fryderyka Wilhelma III z 3 XI 1817 r., a z inicjatywy kanclerza Karla Augusta von Hardenberga, Ministerstwa Wyznań Religijnych, Spraw Oświatowych i Medycznych (Ministerium der geistlichen, Unterrichts- und Medizinalangelegenheiten, Kultusministerium), aczkolwiek załączkiem instytucjonalizacji tej sfery zadań państwa stała się już powołana w 1808 r. do życia sekcja w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych (Sektion für Kultus und öffentlichen Unterricht), na czele której stanął Wilhelm von Humboldt. Prusy były pod tym względem prekursorem w Związku Niemieckim, ponieważ następne resorty tego typu pojawiły się dopiero w latach 1831–1832 w Saksonii i w Królestwie Hanoweru oraz w 1847 r. w Bawarii. Urząd ten istniał w Prusach do 1 V 1934 r.

Pruskiemu Ministerstwu jako instytucji państwa poświęcony został tom pierwszy serii (Bd. 1.1 i 1.2). Utworzenie resortu nie tylko dowodziło istnienia silnej tendencji wzrostu aparatu biurokratycznego, lecz także zapoczątkowywało w Prusach proces obejmowania przez państwo nadzorem sfer życia społecznego, takich jak np. oświata, kultura, sztuka, ruch stowarzyszeniowy itd., które dotąd nie były przedmiotem jego zainteresowania oraz kontroli. Państwo przednowoczesne nie uwzględniało ich wśród swoich zadań, chociaż już wcześniej państwo brandenbursko-pruskie wspierało przecież wojskowość, politykę osadniczą i merkantylizm gospodarczy, a w Powszechnym Prawie Krajowym z 1794 r. (Allgemeines Landrecht) państwo pruskie określiło też swą pozycję w odniesieniu do powszechności wykształcenia. Powstanie Ministerstwa oznaczało całkowitą zmianę paradygmatu

zadań państwa w XIX w. w porównaniu z okresem poprzedzającym. Jednocześnie, co podkreśla W. Neugebauer, pruskie Ministerstwo nie było tylko biurokratycznym centrum nadzoru, ale również stanowiło swego rodzaju płaszczyznę asymilacji tendencji społecznych. Można to zaobserwować na przykładzie wplecenia zadań państwa w działalność szeroko rozwiniętego ruchu stowarzyszeniowego.

Tom pierwszy (Bd. 1.1) obejmuje w rozdziale I dzieje Ministerstwa jako urzędu, skupiając się na rozwoju organizacyjnym i strukturze wewnętrznej czy też projektach jej reformy, budżecie, procedurach urzędowych, w podziale czasowym na trzy główne podokresy w latach 1817–1866, 1866–1914 oraz 1914–1934. Rozdział II poświęcony został natomiast omówieniu, w tym samym układzie chronologicznym, poszczególnych kategorii urzędników ministerialnych, poczynając od szefów resortu po radców, z uwzględnieniem sposobów rekrutacji, karier indywidualnych i generalnej struktury pochodzenia społecznego, regionalnego i przynależności wyznaniowej. Nie był to, co ukazują poszczególne szkice, urząd zdominowany przez urzędników pochodzenia szlacheckiego, główna w nim rola przypadła urzędnikom pochodzenia mieszczańskiego z wykształceniem prawniczym. Szczególną uwagę poświęcono okresowi sprawowania funkcji ministerialnej przez pierwszego szefa resortu, którym został w 1817 r. Karl Freiherr vom Stein zum Altenstein i sprawował ją aż do roku 1840; łącznie do roku 1918 Prusy miały w tym resorcie 18 ministrów. Części pierwszej towarzyszy druga, źródłowa (Bd. 1.2), zawierająca teksty dotyczące Ministerstwa, różnorodnej proveniencji, poczynając od rozporządzeń monarchy, przez projekty ustaw, kościelne, miejskie, po artykuły publicystyczne.

Dwuczęściowy tom drugi (Bd. 2.1 i 2.2) (całość wydawnictwa oparta została na podziale poszczególnych tomów na część zawierającą opracowanie aspektów pracy Ministerstwa i część źródłową) wydany w 2010 r. stanowi w pewien sposób część zasadniczą opracowania, omówione w nim zostały bowiem główne obszary działalności Ministerstwa: polityka oświatowa, naukowa, kościelna, wobec sztuki i życia artystycznego oraz dotycząca spraw medycznych. Dziedziny te stały się od momentu utworzenia Ministerstwa przedmiotem jego polityki. Jest to wyraźnie widoczne zwłaszcza w odniesieniu do spraw szkolnych, co w oczywisty sposób wiązało się ze sformułowanymi na początku XIX w. projektami oświatowymi. Koncepty podjęte jeszcze w okresie reform Steina–Hardenberga po powstaniu Ministerstwa stały się podstawą realizowanej w następnych dziesięcioleciach polityki oświatowej. Nie doprowadzono wprawdzie do ujęcia jej zasad w jednolitej dla całego państwa ustawie szkolnej, ale mimo to udało się stworzyć model struktury szkolnictwa, który mimo pewnych modernizacji w toku XIX w. dotyczących np. szkolnictwa żeńskiego oraz nurtu szkolnictwa realnego na poziomie średnim przetrwał do końca istnienia monarchii. Państwo musiało jednak uwzględnić w polityce szkolnej różnorodne czynniki lokalne oraz konfesyjne. Ministerstwo bowiem dążyło do rozporządzania również środkami finansowymi będącymi w dyspozycji kościelnej, szczególnie w przypadku Kościoła ewangelickiego. Oprócz obszarów nadzoru, zaznaczonych już w chwili utworzenia Ministerstwa w długiej nazwie urzędu, w kręgu zainteresowania urzędu znalazły się w kolejnych dekadach XIX w. także nauka (uniwersytety) oraz sztuka. Ta ostatnia dziedzina weszła do nazwy Ministerstwa dopiero w czasach Republiki Weimarskiej (Ministerium für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung). O ile jednak takie dziedziny, jak oświata, nauka i sztuka zyskiwały na znaczeniu w kolejnych dekadach XIX w., dwie pozostałe – sprawy „duchowe” oraz medyczne przeciwnie – traciły. W 1911 r. te ostatnie zostały wyjęte spod kontroli Ministerstwa.

Opublikowany w 2012 r. również dwuczęściowy tom trzeci składa się z omówienia konkretnych przykładów działalności Ministerstwa (Bd. 3.1: Fallstudien), uzupełnionych podobnie jak w poprzednich tomach wyborem dokumentów (Bd. 3.2). Wbrew utartym przekonaniom o autorytarnym charakterze państwa pruskiego owe szczegółowe przypadki ukazują wzajemne oddziaływanie aktywności państwa i sił społecznych, co zresztą zasygnalizowane zostało w tytule I części wydawnictwa: *Das preußische Kultusministerium als Staatsbehörde und gesellschaftliche Agentur (1817–1934)*. Uwaga autorów skupiła się w pierwszej mierze na procesie instytucjonalizacji życia artystycznego i sztuki, objawiającego się w takich formach, jak towarzystwa sztuki (Kunstvereine) powstające od połowy lat dwudziestych XIX w., i instytucji muzeum (Kunstmuseum). Przedstawione zostały trzy zamierzenia wystawiennicze z lat 1820–1847, o trwalszych konsekwencjach, związane z organizacjami wystaw sztuki we Wrocławiu, w Halberstadt oraz w Gdańsku, w których mieszały się inicjatywy prywatne z zainteresowaniem państwa. To ostatnie jednak zmierzało raczej w stronę blokady owych prób indywidualnych, co widać choćby w odmowie wsparcia finansowego. Pozostałe studia zajmują się m.in. pruskim Towarzystwem Biblijnym czy też prześladowaniami na tle politycznym na przełomie drugiej i trzeciej dekady XIX w., wydziałem katolickim Ministerstwa powstałym m.in. dla uspokojenia katolików w Prusach po znanych wydarzeniach kolońskich, szkolnictwem ludowym, dyskusją nad modelem wychowania obywatelskiego w latach 1901–1933, wprowadzeniem w 1915 r. w szkołach nowego kroju pisma (Sütterlinschrift) czy też ochroną zdrowia.

W ramach Abteilung II: *Das preußische Kultusministerium in der politischen und sozialen Wirklichkeit* w 2013 r. ukazał się tom 4 (*Geschichte der preußischen Denkmalpflege 1815 bis 1860*), a w 2014 r. tom serii „Acta Borussica” z numerem piątym, zawierający autorskie omówienie Reinholda Zilcha finansowania działalności państwa w zakresie określonym przez kompetencje Ministerstwa. W kolejności ujęte zostały następujące kwestie: budżet Ministerstwa na tle budżetu państwa, finansowanie przez samorząd miejski oraz zaangażowanie środków prywatnych, głównie przez fundacje. Część druga zawiera natomiast dokumentację źródłową dotyczącą kwestii finansowych. Wreszcie w roku 2015 wydany został najobszerniejszy tom w serii, o charakterze wydawnictwa źródłowego, *Preußens Zensurpraxis von 1819 bis 1848 in Quellen*, opracowany przez Bärbel Holtz.

Całość tego przedsięwzięcia wydawniczego firmowanego przez Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften w zamierzeniu winna liczyć co najmniej dziesięć tomów. W zakresie tematycznym znaleźć się mają, poza opracowanymi, m.in. problemy opinii publicznej i cenzury od kongresu wiedeńskiego po zjednoczenie Rzeszy, formy reprezentacji monarchii do 1871 r., relacje między Kościołem katolickim a państwem pruskim przed zjednoczeniem Niemiec czy też polityka naukowa w latach 1918–1934. Bardzo szeroki zakres problemowy oraz chronologiczny, a przede wszystkim ogrom materiału źródłowego, niezbędnego do opracowania dziejów Ministerstwa jako instytucji państwa, czynią zadanie trudnym i niewolnym od możliwych niedoskonałości. Siłą rzeczy bowiem to materiał aktowy pozostały po Ministerstwie narzuca sposób ukazania jego pracy i jej ocenę (autorzy wykorzystują przede wszystkim centralny zasób aktowy Ministerstwa: I. Hauptabteilung, Rep. 76 w Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem oraz w Bundesarchiv Berlin), natomiast znacznie słabiej wykorzystane zostały źródła innej proveniencji, w tym prowincjonalne. Stąd także pominięcie kwestii roli Ministerstwa w odniesieniu do polityki „polskiej” państwa pruskiego, a przecież właśnie ten resort miał do spełnienia zadanie podstawowe w procesie założonej kulturowej asymilacji w stro-

nę niemieckości polskich mieszkańców ziem wcielonych do Prus w wyniku rozbiorów. Nie rokuje też jak na razie najlepiej zapowiedź chronologicznego ograniczenia omówienia relacji z Kościołem katolickim do okresu sprzed zjednoczenia i co za tym idzie, sprzed polityki Kulturkampf.

W efekcie akrybii kilkusobowej zaledwie grupy badaczy (przede wszystkim Bärbel Holtz, a także Rainer Paetau, Christina Rathgeber, Hartwin Spenkuch, Reinhold Zilch) czytelnik otrzymał bardzo szczegółowe opracowanie, sięgające aż po kwestie techniczne budynków czy też indywidualne kariery urzędników nawet najniższego szczebla. Choć ogrom zamierzenia budzi podziw, wynikający choćby z wiedzy o rozmiarze spuścizny aktowej Ministerstwa, to równocześnie jego efekt wydawniczy pozostawia wrażenie pewnego przesytu informacyjnego, natomiast poddane omówieniu przykłady konkretnego procedowania resoru w części pierwszej tomu trzeciego (Bd. 3.1) z kolei pewnego niedosytu, wynikającego z niepełnej reprezentatywności analizowanych przypadków. Nie podważa to jednak znaczenia serii i użyteczności wydawnictwa w przyszłych badaniach.

Magdalena Niedzielska (Toruń)

